

mondd nem kellene inkább ismerősnek
 egy szellem akkor is ha fuzsitos
 kötekedő hiúban zörgető
 viszont nem képes kifürkészhetetlen
 jellemváltásra és álombeli
 látomásokkal sem hökkent mivel
 napjainkban amúgy is jelenés

Dávidházi Péter

JÓZSEF, ILLYÉS, JÓB (I)

Párhuzamos verselemzés bibliai fénytörésben

József, Illyés, Jób: lám, elég József Attilát kivételesen csak vezetéknevével jelölni, valamint tudni, hogy Illyés Gyulát eredetileg Illésnek hívták (vagy hogy a próféta régi magyar bibliafordításokban még Illyésként szerepelt), s Jóbé mellett azonnal bibliai nevek ütnek át nevükön. Ugyanígy elég JÓB KÖNYVE mellett olvasni egy-egy versüket, hogy ősi és mégis újszerű jelentések rajzolódjanak ki belőlük. Mindkét verset megírásuk korának történelmi élményéből szokták eredeztetni, s főként annak megfelelően értelmezik: az 1935-ben, Bajcsy-Zsilinszky Endre tarpai megbuktatása után írott LEVEGŐT!¹ így lett a csendőrterrorral megfélemlített választások s egyáltalán a politikai elnyomás elleni tiltakozás megszólaltatója, egyszerre „oda a szabadsághoz” és „személyes politikai-közéleti vers”;² az 1950-ben írt, 1956. november 2-án megjelent EGY MONDAT A ZSARNOKSÁGRÓL így lett „az 1956-os forradalom Nemzeti dala”, mely ekként Petőfi versének 1848-as szerepét örökli.³ Jogos és jelentős olvasatok, de kiegészítendő, mert a költeménybeli állításokat nemegyszer annyira közvetlenül vonatkoztatják történelmi eseményekre, hogy ettől teljesen egyértelműnek, szinte magától értetődőnek látják őket, mintha nem is maradna értelmezői feladat többé. Az EGY MONDAT esetében föl is tették a szónoki kérdést: „Kell-e ezt a verset magyarázni? [...] Utalásai azoknak, akik végigélték az 1944 és 1956 közti éveket, nem szorulnak semmiféle mankóra. S talán az utókor is megérti – éppen ebből a versből érti meg leginkább – azt a mindent átható légkört, amely Hitler és Sztálin korszakában az emberi élet minden rezdülését meghatározta...”⁴ Versbeli állítások jelentését vagy érvényességét még olyankor is veszélyes kizárólag történelmi megfeleltetések alapján eldönteni, ha ezáltal a magunk személyes életproblémáira keresünk választ. (Szemléltesse ezt egy klasszikus verssor kommentárja, szintén a mindent átható zsarnokság témaköréből: „Itt élned, halnod kell.» Csakhogy Vörösmarty óta nagyot változott a világ. A Károly kaszárnya az idegenek hatalmában volt, de Baracska már nem. Nyugodtan vághatta ott a dohányt. De hogy élj-halj azon a földön, amelynek minden talpalatnyi helyét beszervezik?”)⁵ Esetenként termékeny lehet az ilyen versolvasási mód, de a történelmi vonatkozások nem világítanak meg mindent, ami egy költeményben figyelemre

érdemes, ezért más nézőpontokat is indokolt kipróbálni. József Attila költészetének transzcendens vonatkozásai időről időre a figyelem előterébe kerültek, tanulmányok jelentek meg „istenes és istenkereső költészetéről”,⁶ ezek némelyike megkezdte bibliai motívumai számbavételét;⁷ Illyés művei nemegyszer kiváltottak bibliai képzettársításokat olvasóikból („*Illyés Gyula az ótestamentumi átkok komorságával s a frigyládát vivők megszállottságával mutatta meg a származás átkát-büszkeségét, a születés bélyegét, az ifjúkori szegényt és a férfi hitvallását; a kamasz gúnynevét és a férfi dicsőségét, a bölcsőt és a sírhelyet*”),⁸ ezeket azonban nem követte rendszeres összehasonlító szövegvizsgálat. S bármilyen sokszor mérték egymáshoz kettőjük munkásságát, az életrajzi alapú összehasonlítások főként közös szerelmükkel vagy József Attila halálának körülményeivel foglalkoztak, így a mindkettejük iskolai neveltetésében nyomon követhető bibliaoktatás szempontjából nem hasonlították össze költészetüket. Mivel világi témájánál fogva a LEVEGŐT! nem kerülhetett be a költő „istenes versei” közé,⁹ s a nyilvános fórumon sokáig említhetetlennek számított EGY MONDAT A ZSARNOKSÁGRÓL (amelynek formáját, ritmusvilágát, felsorolásos építkezését maga Illyés a gyermekként hallott litániákból eredeztette)¹⁰ szintén bezárult megírása és megjelenése korának történelmi utalásrendjébe, még egyik verset sem próbálták bibliai összefüggésbe állítani.

Pedig ha nincs is nyoma, hogy keletkezésüket részben bibliai olvasmánynak köszönhetnék volna, jogos ilyen vonatkozásban értelmezni őket, hiszen nem kell közvetlen hatást feltételeznünk, hogy igazat adjunk Blake tételének: „*The Old and New Testaments are the Great Code of Art.*”¹¹ Itt a „code” szót részben érthetjük már egyik mai jelentésében (‘kulcs a megfejtéshez’), de maga Blake, aki költészetében és festészetében egyaránt használt bibliai motívumokat, s éppen JÓB KÖNYVÉ-hez készített illusztrációkat, valószínűleg inkább ’törvénykönyv’, ’szabályzat’ s főként ’példatár’ és ’mintagyűjtemény’ jelentésben értette, amint később Northrop Frye is azért választotta könyvcímül (THE GREAT CODE: THE BIBLE AND LITERATURE), mert a BIBLIÁ-ban látta a későbbi irodalom legalapvetőbb történeteinek, helyzeteinek, alakjainak és kifejezésformáinak előképeit.¹² Ha mindenestül nem volna is jó elfogadnunk a kód mint kulcs analógiáját (a művet zárhoz hasonlítani, amit csak egyféle kulcs nyit, a műértelmezést meg olyan véglegesen befejezhető aktushoz, mint egy zár kinyitása), az előképekhez hasonló értelmezés új kulcsokat adhat, bebocsátva a mű további rejtelmeibe. Ilyen esetekben az okozatosság kitérőnyű, s az értelmezői művelet kölcsönös: amit előképnek tekintünk, azt ezáltal (legalábbis az egyik lehetséges) értelmező elvként használjuk annak megértéséhez, aminek előképe lett számunkra, másrészt az előképnek tekintés magát az előképet is átértelmezi, s ehhez a későbbi mű szolgál kulcsként. Tehát az előképet, legyen az alig néhány évvel korábbi, mint a tárgyalt mű, ahogy Éluard 1941-ben UNE SEULE PENSÉE (EGYETLEN GONDOLAT) címmel írott, majd 1947-ben LIBERTÉ (SZABADSÁG) címmel közölt verse,¹³ vagy akár két és fél évezreddel régebbi nála, ahogy a hosszú folyamat során kialakult, csak hozzávetőleg datálható JÓB KÖNYVE, már eleve aszerint értelmezzük, hogy minek az ősmintáját látjuk benne. Amennyire igaz, hogy az EGY MONDAT A ZSARNOKSÁGRÓL „esztétikai és poétikai hatásának kulcsát az a nagyszabású [...] felsorolás jelenti, amely mindig új és új oldaláról írja le a zsarnoki uralom rendőri, társadalmi és lelki természetét és annak következményeit”, és hogy a költeménynek „ez a szerkezeti és poétikai rendje okozta, hogy a vers költői előképét [...] Paul Éluard híres LIBERTÉ (SZABADSÁG) című »szabadsághimnuszában« fedezték fel”,¹⁴ ugyanannyira igaz, hogy e kapcsolat feltételezésével nemcsak Illyés versét értelmezzük Éluard-é szerint, még a különbségeket is ahhoz képest értelmezve, hanem már Éluard-éből is főként arra leszünk fogékonyak, ami Illyéséhez viszonyítási alapként szolgálhat. Olvashattunk már PÁRHUZAMOS VERSELEMZÉS-T,

mely Illyés versét Éluard-éval mint előzményével és „*párvers*”-ével hasonlította össze,¹⁵ ugyanígy érdemes József Attiláéval párhuzamosan elemezni, egy közös bibliai előzményükhez képest. Nem szükséges, hogy egy mű kifejezetten, netán már címével felkínálja a biblikus értelmezhetőséget (mint József Attilától a BIBLIAI vagy Illyéstől a JEREMIÁS), enélkül is érdemes lehet beszédhelyzetét, témáját, motívumait vagy akár csak egy-egy jellegzetes kifejezését bibliai összefüggésben értelmezni. Megfigyelték már, hogy József Attila olykor „*ráfelejtkezik*” a BIBLIA szófordulataira,¹⁶ s Illyésnél is találunk hasonlókat, de a szórványos alaki egyezéseknél fontosabbak lehetnek a rendszerbe illeszkedő, noha nem mindig szó szerinti átvételek. Ritkán fordul elő, hogy egyszerre két költő egy-egy művének számos részlete, egész témája és legmélyebb problematikája olyan értelmező, egymást is kölcsönösen megvilágító összefüggésbe hozható a BIBLIA ugyanazon részével, mint ahogy a LEVEGŐT! és az EGY MONDAT A ZSARNOKSÁGRÓL kapcsolható JÓB KÖNYVÉ-hez.

Jób nyomában: a figyeltetés versei és a tekintet fenomenológiája

Ha a LEVEGŐT! és az EGY MONDAT A ZSARNOKSÁGRÓL megszólaló alanyának helyzeti előképét keressük, akkor Jób az alávetett ember őstípusa, akit a legfőbb hatalom állandóan szemmel tart és sorozatosan próbára tesz. Jób tud megfigyeltetéséről, s nem reménykedhet abban, hogy bármely tette észrevétlen marad; meg van győződve róla, hogy Isten szeme előtt nemcsak az ő dolgai, hanem a világon semmi nem maradhat homályban. „*Feltárja a sötétségből a mélységes titkokat, és a halálnak árnyékát is világosságra hozza.*” (12,22)¹⁷ Ugyanezért nem maradhat rejtve Isten előtt a bölcsesség titkos lelőhelye, mely pedig minden földi élőlény, még az ég madarai elől is el van zárva. „*Isten tudja annak útját, ő ismeri annak helyét. Mert ő ellát a föld határvira, ő lát mindent az ég alatt.*” (28,23–24) Mindezt maga Jób hangoztatja, közvetve azonban már a könyv nyitójele-
netéből kitűnik, hogy Isten tekintete mindenhová elér. Miután a Sátán elmondja az Úrnak, hogy körülkerülte és bejárta a földet, s az Úr megkérdezi tőle, észrevette-e szolgáját, Jób, aki oly feddhetetlenül istenfélő és büngyűlölő, hogy az egész földön nincs hozzá fogható, párbeszédükből (1,7–8) kitűnik, hogy Istennek nem kellett lemennie a földre, hogy mindezt megállapítsa. Amikor ugyanez a párbeszéd megismétlődik Jób első próbatétele után, s az Úr hozzáteszi még, hogy Jób nem ingott meg (2,2–3), szávaiból sejtethetjük, hogy a maga mindent látó nézőpontjából követte a legújabb fejleményeket. Átfogó és átható pillantásához nem is hasonlítható az emberé, ezzel Jób is tisztában van; amikor majd az Úr felteszi neki a metszően ironikus kérdést („*Áttekintted-e a föld szélességét, mondd meg, ha mindezt jól tudod?*” 38,18), bizton számíthat megszégyenülésére. Elihu tehát nyitott kapukat döngött, amikor figyelmezteti, hogy az Úr tekintete minden bűnt leleplez: „*Mert ő szemmel tartja mindenkinek útját, és minden lépését jól látja. Nincs setétség és nincs a halálnak árnyéka, a hova elrejtőzhessék a gonosztevő; Mert nem sokáig kell szemmel tartania az embert, hogy az Isten elé kerüljön ítéletre!*” (34,21–23) Jób, nemhiába dühíti az efféle kegyes intelem, ő ugyanis saját bőrén tanulta meg ugyanezt: viszontagságai közepette állandóan magán érezte az Úr szigorú tekintetét, hiába kérte, hogy akár csak addig fordítsa el róla, amíg nyálát lenyeli (7,19), s már régóta nem remélte, hogy bármit el tudna rejteni előle: „*Ha vétkezem, mindjárt észreveszed rajtam...*” (10,14) Annyira meg van győződve Isten szemének az emberéhez nem is hasonlítható látóképességéről, hogy keserűen ironikus szónoki kérdésként, azaz nyilvánvaló képtelenségként veti föl neki az ellenkezőjét: „*Testi szemeid vannak-e néked, és úgy látsz-e te, a mint halandó lát? [...] Hogy az én álnokságomról tudakozol, és az én vétkem után kutatsz. Jól tudod te azt, hogy én nem vagyok gonosz...*” (10,4–7) Jób, egyre inkább nyo-

masztja, hogy e mindent látó szemek mindenáron hibát keresnek; büntetlenek érzik magát, de fél, hogy aki keres, talál.

Fokozza a ránehezedő lélektani nyomást, hogy miközben érzi, állandóan figyelik, nem láthatja megfigyelőjét. „*Ámde kelet felé megyek és nincsen ő, nyugot felé és nem veszem őt észre. Bal kéz felől cselekszik, de meg nem foghatom; jobb kéz felől rejtőzködik és nem láthatom. De ő jól tudja az én utamat.*” (23,8–10) Azt sem tudhatja, hogy ez a láthatatlan, de korábban jóságosnak mutatkozott égi hatalom miért változott meg iránta: mit sem tud a Sátán és az Úr róla szóló megállapodásairól. Nem csoda, ha a fokozódó lelki terror és az ismételt csapások alatt idővel összeroppan, s iszonyodva találgatja, mit tartogat még gyöttréséül az ő megfoghatatlan fogva tartója. „*Bizony végbe viszi, a mi felőlem elrendeltetett, és ilyen még sok van ő nála. Azért rettegek az ő színe előtt, és ha csak rá gondolkodom is, félek tőle.*” (23, 14–15) Nem kap választ fogva tartójától, s nem tudhatja, hogy az Úr engedett ugyan a Sátán ötletének, de a fogadásból származó megpróbáltatások egyszer véget fognak érni, s akkor az Úr majd ismét jó lesz hozzá; lelkiállapota a teljes bizonytalanságban tartott fogolyé két bántalmazás között. „*Kiáltok hozzád, de nem felelsz; megállok és csak nézel réám! Kegyetlenné változtál irántam; kezed erejével harcolsz ellenem. Fel-emelsz, szélnek eresztesz engem, és széttépsz engem a viharban.*” (30,20–22) Még itt is a nézés az egyetlen megszakíthatatlan, de semmi jóval nem kecsgetető válasz: a fogva tartott hűségét olyan testi-lelki tortúrával tették próbára, amely a megfigyeltetésen alapult, azt akarván látni (az Úr és a Sátán fogadását eldöntendő), hogy van-e olyan szenvedési fok, s ha igen, hol, amelynél Jób megtagadja urát.

Innen közelítve a két vershez, mindkettő bővelkedik a megfigyeltetés jöbi képeiben, persze a technikai fejlődés időközben kitalált új eszközeivel felszerelve. József Attila versében egy közelebbről meg nem nevezett hatalom láthatatlan képviselői végzik a megfigyelést, minden részletre kiterjedően gyűjtik a terhelő adatokat, a megfigyelt semmit nem tehet ellene, s nem tudhatja, milyen kritériumok alapján fognak dönteni bűnösségéről. „*Számon tarthatják, mit telefonoztam / s mikor, miért, kinek. / Aktákba írják, miről álmodoztam, / s azt is, ki érti meg. / És nem sejtetem, mikor lesz elég ok / előkotorni azt a kartotékot, / mely jogom sérti meg.*” Ez mint alaphelyzet csakugyan magán viseli Kosztolányi A BÚS FÉRFI PANASZAI című kötete egyik 1921-ben írott versének hatását („*Beírtak engem mindenféle Könyvbe / és minden módon számon tartanak. / Porzó-szagú, sötét hivatalokban, / énrólam is szól egy agg-szürke lap. / Ó fogcsikorgatás. Ó, megalázás, / hogy rab vagyok, hogy nem vagyok szabad*”), s az adattá változtatás ellen már Kosztolányi verse is azért tiltakozott, mert elveszi az emberi élet szuverenitását („*Nem az enyém már a kezem, a lábam / és a fejem, az is csak egy adat. / Jobb volna élni messze sívatagban, / vagy lenni rohadni, zsíros föld alatt*”), de a LEVEGŐT! erősebben hangsúlyozza, hogy az egyénre nézve terhelő adatokat gyűjtenek, melyek előbb-utóbb vád alapját fogják képezni. A megfigyelés általi adatgyűjtés jogfosztással és szabadságvesztéssel fenyeget, amit a pusztá létezés nem kárpótolhatna („*De jogom van / [...] s nem oly becses az irhám, / hogy érett fővel szóltanul kibírnám, / ha nem vagyok szabad*”), az adatokká válás (mint már Kosztolányi versében is) megsemmisíti az ember autonóm lényegét, amire itt az ISTENI SZÍNJÁTÉK híres megkülönböztetésének parafrázisa utal („*Az én vezérem bensőmből vezérel! / Emberek, nem vadak – / elmék vagyunk! Szíviünk, míg vágyat érlel, / nem kartoték-adat*”),¹⁸ s az autonómia fenyegettségéből magyarázható a (nem József Attilától származó, de általa elfogadott)¹⁹ LEVEGŐT! cím fuldoklásérzete és az utolsó sorok szabadsághívása. Kosztolányi versében a látvány elszíntelenedése jelzi, hogy a megfigyelt és szétadatolt élet lélektelenné válik: *sötét hivatalokban, agg-szürke lapokra kerülnek az adatok, ehhez járul a porzó-szag.* Bár a mai olvasók zöme már legföljebb a virágok porzóját ismeri, s nemigen tudhat-

ja, mit jelent itt a porzó, milyen szagú volt „*a nedves írás szárítására használt finom, hamuszerű por*”,²⁰ amit valaha (az itatóspapír elterjedése előtt) az elkészült okmányokra vagy levelekre hintettek, a porzó-szagú sötét hivataltagg-szürke lapjainak említése metaforikusan továbbra is (sőt a porzó egykori jelentésének elhalványultával még inkább) felidézi az akták általi szürke porrá válást, aminél már az igazi halál is jobb volna, „*lenni rohadni, zsíros föld alatt*”. József Attilánál ugyanezt az életteleniséget a vádemelés szorongva megelőlegezett pillanatának hangzásbeli elzöngétlenedése érzékelteti: az „*előkotorni azt a kartotékokot*” sorban ismétlődő *r* hangokra maga a költő is büszkén hívta fel barátai figyelmét,²¹ de hatásukhoz a *k* és *t* hangok ismétlődése is hozzájárul. Mivel a halál perspektívája végül itt is felrémlik, előbb a test fokozatos elidegenedésével („*Szaporodik fogamban / az idegen anyag, / mint szívemben a halál*”), majd mint a jogfosztott életnél méltóbb választást tudatosító figyelmeztetés („*lélek vagy agyag / még nem vagyok*”), a vers képsorának logikája sejteti, hová vezet mindez.

Illyés versében a jóbi kiszolgáltatottság még fullasztóbb érzetét kelti, hogy miközben valaki vagy valami állandóan kémleli, meglesi vagy kihallgatja az embert, már nincs hová visszavonulni, sőt mintha lélekben sem lehetne többé elhatárolódni. A mindenütt jelen való zsarnokság nyilvánul meg „*abban, ahogy a »halló« / közben – érzed – a kagyló / csöndjén keresztül / figyel egy idegen fül*”, hiába menekülnénk előle bárhová, „*rád is ő vigyáz már / gyárban, mezőn, a háznál*”, egész környezetünket megfigyeltetésünk szolgálatába állította, az égbolt is neki ellenőríz bennünket felülről, mindent bevilágító és mindenhová beleső őrökkel vagy felügyelőkkel, „*fönt a tejút is már más, / határsáv, hol fény pásztáz, / [...] a csillag: / kémlelő ablak*”, szakadatlanul tart ugyanaz a megfigyeltetés, „*hunyod-nyitod a pillád, / mind az tekint rád*”, az ember befelé sem szökhethet meg előle, hiszen „*ha magadban beszélgetsz, / ő, a zsarnokság kérdez, / képzeletedben / se vagy független*”, a zsarnokság már eggyé vált velünk, így mindenki a saját maga megfigyelője és rabtartója: „*kémlelődsz ki e körből, / ő néz rád a tükörből, // ő les, hiába futnál, / fogoly vagy, s egyben foglár*”. Mindez nem csak a mindig és mindenhová beférkőző megfigyelés totalitásával súlyosbítja a LEVEGŐT! helyzetleírását: míg ott a „*számon tarthatják*” és „*aktákba írják*” igéinek többes szám harmadik személye, ha megnevezetlenül is, de *ő*kre, azaz másokra és emberekre utalt mint megfigyelő apparátusra, az EGY MONDAT képzuhataga szerint már az egész élő és élettelen világ, sőt maga a megfigyelt egyén is részt vesz benne. S akárcsak Jób, már *ő* sem tudja, mennyi ebből a valódi megfigyeltetés, s hol kezdődik a saját szorongó látomása.

Mindezek képzeltetési átélését nem csupán történelmi ismereteink teszik gyötrelmessé. Ősrégi tapasztalatok öröksége a beidegződés, mely fenyegetésként jelzi, ha valaki némán figyel bennünket; ahogy az ilyen nézés Jób történetének forrásvidékén, a közel-keleti kultúrákban az „ártó szem” képzetét idézi fel mindmáig,²² e képzettársítást a modern nyugati kultúrák is jól ismerik. Figyeltetésekor jelentkező szorongásunk áttételeződéseire a tekintet fenomenológiáját vizsgáló Sartre mutatott rá, épp az EGY MONDAT képvilágához hasonló fejtegetésében: „*a tekintet leggyakrabban két szemgolyó rám irányulásában mutatkozik meg. Am ugyanúgy megmutatkozhat az ágak zörgésében, a csöndet megtörő lépések zajában, egy félig nyitva hagyott ablakredőnyben, a függöny meglebbenésében is*”.²³ Feltűnő, hogy az utóbbi mondat szinte ugyanúgy szerepelhetne Illyés versében, ha sorokra bontanánk, s a tekintet helyébe a zsarnokságot tennénk alanynak: „*ott van az ágak zörgésében, / a csöndet megtörő lépések zajában, / egy félig nyitva hagyott ablakredőnyben, / a függöny meglebbenésében*”. (Bár a mondat szerkezet megkapó azonossága a magyar fordítás ajándéka, az eredeti sincs messze Illyés felsorolásának

költészetétől: „*Mais il [un regard] se donnera tout aussi bien à l'occasion d'un froissement de branches, d'un bruit de pas suivi du silence, de l'entrebâillement d'un volet, d'un léger mouvement d'un rideau.*”)²⁴ Azt bizonyítandó, hogy látóterünkben minden ránk irányuló tekintet valamilyen érzékelhető forma megjelenéséhez kapcsolódik, de kizárólagosan egyetlen meghatározott formához sem kötődik, Sartre a tekintet érzékelésének folyamatát elemzi, közvetve azonban az ilyenkor lezajló paranoid behelyettesítések lélektanáról beszél: „*A bokorban megbújó emberek elkerülendő tekintetként nem egy szempárt ragadnak meg, hanem egy egész fehér tanyaépületet, ami a háttérben húzódó éggel szemben egy domb tetején kirajzolódik. Nyilvánvaló, hogy az így konstituált tárgy a tekintetet még csak valószínűnek mutatja. Csupán valószínű, hogy a bokrok mögött mozgó dolog valaki, aki lesben áll, és engem figyel.*”²⁵ Kérdés persze, hogy milyen lelkiállapotban, hol kezdődik a valószínű, illetve a már biztosra vehető figyeltetés, hiszen a megfigyelt csak saját érzései alapján próbálhat különbséget tenni köztük; ugyanezért kérdés, hogy milyen lelkiállapotig „nyilvánvaló”, hogy a figyeltetés „*csupán valószínű*”, hiszen ha Illyés versében a zarnokság „*néz rád / kutyád szemén át*”, akkor az már föltehetőleg éppúgy az elkínzott egyén paranoid benyomását érzékelteti, ahogyan az égbolt felügyeleti gépezetté lényegülése, illetve a tükröből való (önmaga általi) megfigyeltetés. Illyés versére talán épp azért reagálhatnak érzékenyen azok is, akik az 1950-es évek titkosrendőri rémuralmát már csak hírből ismerik, mert az állandó megfigyeltetés kiváltotta lélektani tünetek versbeli felidézése arra az érzékeny idegünkre tapint, amely Sartre szerint *bármely* tekintet érzékelését azonnal vészhelyzetként jelzi. „*Ugyanis [...] egy tekintetet megragadni [...] nem egy tekintet-tárgy felfogását jelenti a világban [...], hanem a nézve lenni tudatának felvételét. Az a tekintet, ami a szemeket mutatja meg, bármilyen természetű legyen is, csupán pusztá önmagamra utalás. Amikor megreccsennek mögöttem az ágak, közvetlen módon nem azt ragadom meg, hogy létezik valaki, hanem hogy sebezhető vagyok, hogy egy testtel rendelkezem, amin sebet lehet ejteni, hogy egy helyet foglalok el, és hogy soha nem tudok kilépni abból a térből, amiben védtelenül magamra lelek, röviden, hogy látható vagyok.*”²⁶

Mindez egyrészt visszavezet Jóbbhoz, aki megfigyeltként egy sebezhető és megsebzett testnek érzi magát,²⁷ másrészt ugyanígy illeszkedik József Attila verséhez. Ahogy Sartre végkövetkeztetése szerint a másik tekintetének hatására észleljük magunkat a világ közegében mint veszélyeztetett létet, s ahogy érvelése metaforakészletében a látottá válás tárgyalásakor eluralkodnak az üldözés, menekülés, megsebzés képei (belső vérzés, vércseppek, vérvaladás; sötét zugba rejtőzés, bevilágító zseblámpa; ránk szegeződő szempár mint fegyver; egy leselkedő, aki zsebében fegyvert szorongat, vagy olyan vézscsengőn tartja ujját, amellyel a meglesett személy legkisebb gyanús mozdulatára riadót jelez),²⁸ a LEVEGŐT! érzelmvilágában is szorosan összetartozik a megfigyeltté s ezáltal mintegy célponttá válás kiszolgáltatottságérzete a testi fenyegetettséggel. Képzettársításainak logikájában nem véletlen, hogy közvetlenül a lehallgatást és aktákba írást elpanaszló versszak előtt ötlik föl a vers alanyában a gondolat, hogy megtámadhatják, s képzelete egy közeledő járókelőben máris ellenséget lát, akinek, úgy érzi, nem tudna ellenállni. „*Épp azt gondoltam, rám törhet, ki érti, / e táj oly elhagyott, / S ím váratlan előbukkant egy férfi, / de tovább baktatott. / Utána néztem. Kifoszthatna engem, / hisz védekezni nincsen semmi kedvem, / míg nyomorult vagyok.*” Sőt, ahogy Sartre szerint a tekintetet magán érző ember az ágak megreccsenésekor önmaga látottá válására és sebezhetőségére eszmél, ugyanez a képzettársítási logika ebben a versben már eleve kivetül (viszszavetül) a fákra, bokrokra, földre, állatokra, amelyek egytől egyig a bántalmaztatás vagy az attól való félelem jegyeit hordozzák: a falevelek „*üött gyermekként csendesen morogtak*”, a bokrok „*Fürkészve, körben guggoltak*”, a szél „*vigyázva bottlott*”, a televény „*a lám-*

pák felé lesett gyanakvóan”, a vadkacsa „*riadt hápogva*”. A benyomások szintjén összeálló, az egyén által magára vonatkoztatott fenyegetéshálónak tudati létrejöttét szemléltetheti a LEVEGŐT!-ben elpanaszolt kétféle adatgyűjtő tevékenység önkéntelen egységesítése, azazhogy a telefonálások adatainak (nyilván titkosrendőri) gyűjtése egyazon felsorolásba kerül az álmokat és vágyakat rögzítő (feltehetően pszichológusi) adatlapok kitöltésével, mintha a kettő ugyanazon ellenőrző hatalom összehangolt tevékenysége volna. Ha mindez az egyén megfigyeltetésérzetéből fakadó túlzás, akkor a szorongás természetrajzának lélektani igazsága hitelesíti; ha a hatalom részére végzett önfigyelés merő kényszerképzet, akkor a már önmaga szemében is gyanús egyén attól való félelmére vall, hogy máris átvette (belsővé tette) a megfigyelő hatalom elvárásait. Lélektani igazsága miatt nem ütközünk meg azon, hogy a meggyötört rab egyre zaklatottabb lelkiállapota Illyés versében, akárcsak JÓB KÖNYVÉ-ben, önutálatba torkollik: ahogy Jób megundorodik saját testétől, és elátkozza egész életét, az EGY MONDAT alanya bemocskoltnak érzi szeretteit, ringyónak feleségét, s úgy érzi, belőle magából is búzlik már a zsarnokság. Nem volna értelme vitába szállni vele, semmiféle ellenérv vagy tárgyi bizonyíték nem tudná más belátásra bírni, érzése fogva tartja, kiszabadíthatatlanul.

„Ahogy rég istened sem”: a földi hatalom szeme, toronyból és tükörből

Képzettársításai logikájával a LEVEGŐT! és az EGY MONDAT A ZSARNOKSÁGRÓL egyaránt azt sugallja, hogy a szemmel tartás voltaképpen már kézben tartás, a megfigyelés felügyelet, a felügyelet fegyház. Mindkét versben meghatározó a rabság és bezártság érzékelése; Illyésben még az arcvonások kényszerű fegyelme vagy akár az eső is rácsokat idéz. A JÓB KÖNYVE fénytörésében mindkét vers képvilága a *surveillance* foucault-i alapfogalma köré szerveződik, s a bennük megszólaló egyén a saját bőrén tapasztalja, amiről Jób beszél, illetve amiről az 1975-ben megjelent SURVEILLER ET PUNIR című könyv (magyarul FELÜGYELET ÉS BÜNTETÉS, 1990) és a L'OEIL DU POUVOIR címmel 1977-ben közzölt interjú (A HATALOM SZEME, 1996) fejtegetései szólnak, azazhogy milyen érzés lehet a teljes láthatóság (*visibilité*) építészeti terébe zárva állandóan szem előtt lenni. Persze lényegi különbség van Isten tekintete és egy emberi zsarnokságé közt, de amit Jób, majd nyomában e versek szenvedő alanya átél, az minden különbség ellenére éppen a jóni tapasztalat fényében világíthatja meg számunkra, hogy miért eredeztette Foucault a XVIII. század végének benthami panoptikontervéből a XIX. század óta használatos uralmi módszerek alap gondolatát. Minthogy a csillagforma panoptikon egy központi toronyból cellák sokaságainak megfigyelését és felügyeletét tette lehetővé, mégpedig anélkül, hogy a megfigyelték láthatták volna megfigyelőjüket, Foucault a rendőrállam Fourier-jének nevezte Benthamet, aki szerinte a mindent látó hatalom eszközeinek megalkotásával és a teljes láthatóságra törekvés rögeszméjével mégis tökéletesen illeszkedett a minden ízében áttetsző társadalom rousseau-i álmához, mely sok forradalmárt ösztönzött harcra.²⁹ Mindez közvetve szintén összefügghet a minden titok fölfejtésének, minden homály átvilágításának, minden jelenség megmagyarázásának felvilágosodás kori eszményével, mely a hit tartományába utalt csodákon kívül minden mást az értelem vizsgáló fénye elé akart vinni.

De bármennyire illeszkedett mindez a fény századának szellemi mozgalmaihoz, azért a felügyelve uraló tekintet körül minden irányban megszervezett átláthatóság („*une visibilité organisée entièrement autour d'un regard dominateur et surveillant*”)³⁰ a XVIII. század végén nem véletlenül hasonlít a korábbi századok alapvető hittételére és hívői érzetére, mely szerint Isten szeme mindent lát, nem véletlenül volt egyik építészeti előz-

ménye a barokk templomok oltára fölötti háromszög alakú ablak, melyet hagyományosan Isten szemének hívnak, s nem véletlenül emlékeztet az Úr által állandóan figyelt Jób alaphelyzetére. Foucault-t elsősorban nem a hasonlóság érdekelte, így amikor kifejtette, hogy a földi és égi hatalmat kifejező építészet (erődök, paloták, templomok) problematikájának kiemelt helyét a XVIII. század végétől elfoglalta a szaporodó népesség rendben tartására szolgáló épületek (fegyházak, kórházak, nevelőintézetek, gyárak), amelyek a látás általi ellenőrzés és ellenőrzöttségérzet céljából akarták megvalósítani a láthatóság elvét, akkor nem tette hozzá, hogy ezekben a bentlakókat Isten szeme helyett ellenőrizte már az államé, s inkább azt a különbséget hangsúlyozta, hogy a benthami modellben, majd a XIX. század folyamán alakuló társadalmakban a hatalom már nem azonosítható egy személlyel. Arra a kérdésre, hogy vajon Bentham ki-nek szánta az ellenőrző hatalmat, s panoptikonja tornyába Isten szemét akarta-e elhelyezni (miközben szövegében Isten alig van jelen), válaszában azt hangsúlyozta, hogy a panoptikonban nem veheti át egyetlen személy a király helyét, akinek létét, jogait és hatalmát mint az igazságosság megbízható (és bizalomra számot is tartó) garanciáját egykor Istentől, a legfőbb jó hatalomtól eredeztették, így az egyetlen megfigyelő addigi szerepe itt szétesztődik, kölcsönös megfigyelések rendszere váltja fel, mindenki mindenkit figyel a teljes bizalmatlanság körkörös láncolatában, amelyben nincs többé végső, abszolút nézőpont, s az egész olyan ördögi gépezetként működik, amelyet senki sem ural teljesen.³¹ Talán ez a hatalom *mai* képe, vetette föl (1977-ben) Foucault egyik beszélgetőtársa, s hozzátehetjük, hogy ez a kép nem véletlenül hasonlít oly kísértetiesen a LEVEGŐT! és még inkább az EGY MONDAT A ZSARNOKSÁGRÓL riasztó képvilágára: ha egymástól eltérő történelmi stádiumokban is, az 1935-ben, illetve 1950-ben írt költemények az *in statu nascendi* különböző pillanatában, de egyazon hatalmi modell lélekroncsoló uralmi módszerei ellen íródott.

Mindez azonban a JÓB KÖNYVE mellett olvasva korántsem mindenestül új eszköztára a hatalmi ellenőrzésnek, s a kétféle szerkezetű modell közös mozgatórugóira is fény derülhet. Foucault a központi ellenőrző hatalom széttagolódására teszi a hangsúlyt, ami történelmileg csakugyan újszerű, de az sem kevésbé lényeges, hogy a hatalom szemének mint általános képzetnek bibliai genealógiája van, s eszerint a panoptikon egészét felügyelő szimbolikus központi látószerv, mely már csakugyan nem Isten szeme, és persze célja sem ugyanaz, végső soron Isten szemének *helyébe* kerül, azaz építészetileg már csak azért is föl egy toronyba, mert ezt a magaslati nézőpontot (gyakorlati előnyei mellett) már vallástörténeti előzménye kijelölte, sőt a mindent látó pillantás nézőpontjának felülre, a megfigyeltek alulra helyezésével már az ószövetségi hagyomány előkészítette Isten szeme jelképes ábrázolásait a majdani templomépítészetben: „Az Úr az ő szent templomában, az Úr trónja az egekben; az ő szemei látják, szemöldökei megpróbálják az emberek fiait.” (ZSOLT 11,4) Hozzátehetjük még, hogy az új megfigyelési modellben megjelenő rosszindulat előzményét sem kell sokáig keresnünk, hiszen a kölcsönös figyeltetés rendszere mint a teljes és körkörös bizalmatlanság készüléke („*un appareil de méfiance totale et circulante*”), illetve kifejezetten ördögi ellenőrző gépezet („*une machinerie diabolique*”)³² pontosan olyan, mintha a JÓB KÖNYVÉ-ben ügködő Sátán gonosz ellenőrző hatalma osztódna szét benne; vagyis ha a panoptikonban, Foucault találó szójátékával, a „*surveillance*” (felügyelet) tökéletessége a sok egyéni „*malveillance*” (rosszakarata) összegződéséből származik,³³ eszmetörténetileg megfordíthatjuk a sorrendet: a megfigyelők megannyi rosszakarata a Jóbót figyelő Sátán kárhozatos tekintetének szétaprózódásából ered. Míg ugyanis Foucault előadásában a régi monarchikus modell szerint a királyi hatalom elvileg csak jó lehetett, s a rossz király

vagy történelmi balesetnek, vagy az abszolút jóként felfogott Isten büntetésének minősült,³⁴ JÓB KÖNYVE tud a végső hatalom megoszthatóságáról jó és rossz között, a Sátán személyében megtestesített rossz princípiumának tanácsadói érvényesüléséről, mely a büntetlenre mért sorcsapásokat eredményezhet. (Ahogy az Úr mondja a Sátánnak: „*ellene ingereltél, hogy ok nélkül rontsam meg őt*”. 2,3) Ugyanakkor az Úr és a Sátán közt nem egyenlőség vagy kölcsönösség áll fenn, mint a modern figyeltetési rendszerben; míg a Sátánnak le kellett mennie a földre, hogy Jóbót meglesse, az Úr föntről is mindent látott (1,7–8; 2,2–3), vagyis a mindent láthatóvá tevő átvilágítás, a *Lumière* száradának és a felvilágosodás korszakának legsajátosabb törekvése eredetileg a „*legyen világosság*” kimondójának volt természetfölötti kiváltsága. Jellemző, hogy ahol az ŐSZÖVETSÉG nem kifejezetten Isten szemét említi a titkokon áthatoló pillantás végső forrásaként, ott is az ő arcának fénye vagy világossága kapja meg ezt a szerepet (ZSOLT 90,8); jelképes összetartozásuk logikája olyan erős és kizárólagos, hogy fordítva is érvényesül, s így a majdani szentháromság-ábrázolásokon a szem, mondhatni a számon tartás és ellenőrzés szerve, jelképezheti a végső autoritásként fényt teremtő és mindenre gondot viselő Atyaistent. Ez a tekintet egyaránt szavatolja a jó védelmét és a rossz megelőzését: az Úr „*szemmel tartja az őt féltőket, az ő kegyelmében bízókat*” (ZSOLT 33,18), másrészt „*szemmel tartja a pogányokat, hogy az engedetlenek fel ne fuvalkodjanak magukban*” (ZSOLT 66,7); ebből a gondolati hagyományból nő ki az evangéliumokban, ha nem is okvetlenül a szem említésével, hogy Isten mindent számon tartó figyelme a Gondviselés jelképe. „*Nemde, két verebecskét meg lehet venni egy kis fillérért? És egy sem esik azok közül a földre a ti Atyátok akarata nélkül! Néktek pedig még a fejetek hajszálai is mind számon vannak. Ne féljetek azért; ti sok verebecskénél drágábbak vagytok.*” (Mt 10,29–31) Erre utalva fejtegette Kemény Zsigmond 1864-ben, hogy a görög drámaírók „*nem ismerhették a hegyi prédikáció azon gyönyörű és mélyen megnyugtató sorait, hogy egy verébfű se hullhat ki fészkeből a mennyei atya akarata nélkül*”;³⁵ azonban az elkínzott és családja vesztett Jób számára ez nem lett volna megnyugtató, az ő hite éppen abban rendült meg, hogy semmi sem lehet félnivaló, ami a mennyei atya tudtával vagy akaratából történik. Jób története példázza, hogy ha az istenfélő hívőben megrendült a figyelő isteni szem jóindulatába vetett hit, a részegeződő tekintet kiváltotta érzés mennyire hasonlíthatott a Bentham panoptikonában sínylődő fegyencéhez.

Ha nem Isten szeme figyel már az őrtoronyból, de a toronybeli őrszem Isten szeme helyébe került, sőt annak helyébe került a hatalom jelenléte másutt is, mindent betöltve, akkor ez a helycsere nem kevésbé modellértékű, mint az ellenőrző hatalom Foucault elemezte széttagolódása, s így jobban megértjük, hogy e folyamat történelmi végkifejleténél Illyés nagy versében miért épp e helycseréről szól az egyik legtragikusabb következtetésű, többféle szövegezésben fennmaradt versszak. Az 1956. november 2-án megjelent (183 soros) változatban így szól: „*hol zsarnokság van, ott van / jelenvalóan / mindenekben, / ahogy rég istened sem*”; az 1971-ben megjelent (200 soros) zágrábi kiadásban így: „*mert zsarnokság ott van / jelenvalóan / mindenekben, / ahogy a régi istened sem*”; a *Nyugati Magyarország* című kanadai lap 1986-ban közölt szövegváltozatában, mely a washingtoni Occidental Press birtokában levő kézirat alapján készült, az utolsó sor különbözik: „*ahogy rég istenek sem*”; a család birtokában levő,³⁶ kézírással javított, keltezetlen gépirat az alkotás folyamatát is megőrizte: „*mert a zsarnokság ott van / jelenvalóbban [javítva ebből: jelenvalóan] / mindenütt s mindenekben, [javítva ebből: mindenekben,] / ahogy régi istened sem*”; a Szabó Lőrinc hagyatékából 1992-ben EGY MONDAT címmel facsimileként megjelent kéziratváltozat betold egy sort, függőlegesen is bejárva a teret: „*hol zsarnok-*

ság van, az van / mélységben és magasban // jelenvalóan mindenkiben, / ahogy rég istened sem”.³⁷ Tartózkodjunk most az *ultima manus* elvétől, amelynek értelmében a zágrábi szöveg „az utolsó kéztől való kézirat, tehát ez tekintendő hitelesnek és véglegesnek”,³⁸ az 1956-ban megjelent változat pedig (mint épp erre hivatkozva írták róla) „torzó”, s így meghonosodása „sajnálatosnak” minősül a hosszabb, sőt „teljes” szöveghez képest.³⁹ Ahogy a hosszabb változat mellőzése fontos részleteket ítélné feledésre, az *ultima manus* követése szintén káros volna, hiszen alkalmazása esetén csak meghaladott, köztes, figyelemre is alig méltó szövegstádiumnak, sőt (az idézett következtetés szerint) *nem* hitelesnek tekinthetnénk az 1956-ban és azóta oly nagy történelmi szerepet játszott változatot, amely pedig a költőtől származik, így hitelességéhez nem férhet kétség. Tekintsünk el inkább „a” (vagyis egyetlen) hiteles szöveg megállapításának egész problémájától; fogadjuk el, hogy a költő változó lelkiállapota és emlékezése szerint létrejött szövegváltozatok mindegyikének szerepe volt a hatástörténetben, s mind hozzájárul ahhoz, amit az EGY MONDAT A ZSARNOKSÁGRÓL című versként szokás emlegetni.

Érdeemes megállni a versszak utolsó sorának hasonlatánál, mely közvetlenül Isten egykori, mindent átható jelenlétére, valamint helyének (azaz minden helynek) elfoglalására utal, közvetve pedig Isten hiányát jelzi, mégpedig éppen a nagy versmondat első kiemelt pontján, azaz első ízben törve meg a „nemcsak”-sorozatot. Első olvasásra mind az „ahogy a régi istened sem”, mind az „ahogy rég istened sem” sorváltozat azt sugallja, hogy amikor a régi korok hite szerint Isten szeme előtt éltünk, akkor sem volt az emberek számára annyira mindenütt jelenvaló és mindent felügyelő a (természetfölötti) hatalom tekintete, mint amennyire a (világi) zsarnokságé most. Közelebbről megvizsgálva azonban mást-mást jelent a két változat. Egyfelől a zágrábi változatban „a régi istened” akár azt is jelentheti, hogy kétféle istened volt már, s közülük a régi nemcsak a helyét elfoglaló zsarnokságtól lenne megkülönböztetve (mint ami nem volt annyira jelen mindenütt, mint most a zsarnokság), hanem az újabb istenedtől is, azaz (főltehetőleg) mint az ószövetségi az újszövetségitől vagy az Atyaisten a Fiútól. Vagyis e változat mintha azt sugallná, hogy még az ÓSZÖVETSÉG Istene (szempontunkból: a Jóbót ellenőrző) sem volt felügyelőként annyira kijátszhatatlan, mint most a zsarnokság. Ehhez képest a kanadai változat idevágó sora, az „ahogy rég istenek sem”, ha nem másolási hibán alapszik (s aligha azon, mert az a gépiratos változat is így hozza a sort, amelyre ceruzával rá van írva: „*Tóth Dezső Műv. Min-ból: nem jelenhet meg*”),⁴⁰ akkor a többes számú főnévvel elfordul a bibliai zsidó és keresztény hagyománytól, hogy az ókori görög és római többistenhit felé tekintsen, s a panteizmus világának isteni jelenléttel való telítettségét vegye összehasonlítási alapul. Mindezekről eltérően az 1956-ban megjelent sorváltozat, az „ahogy rég istened sem” akár arra is utalhat, hogy a vallásos hit korában, amikor még volt istened (ma már egyáltalán nincs), őt sem érezted annyira jelenvalónak, mint most a zsarnokságot, s talán azért sincs már istened, mert helyét mindenütt elfoglalta a zsarnokság, a világ új, mindent kitöltő szubsztanciája. Ahol már az esőben mint „égig érő rácsban” is a zsarnokság lappang, ott nem maradt helye a mennynek, ahonnan valaha Isten szeme nézett téged.

Ha nem is éppen a LEVEGŐT!, József Attila más akkori költeményei hasonlóképp visszaidézik, sőt esetenként visszasóvárogják az időt vagy lelkiállapotot, amelyben még Isten szeme nézte az embert, s az égi tekintet adta biztonságot még nem váltotta föl a magára maradt ember kiszolgáltatottsága. SZONETT című, 1935. augusztus 9-én keltezett versének kezdősoraiban a hívők irigylésre méltó kiváltsága, hogy magukon érezhetik Isten figyelő tekintetét. „*Óh boldog az, kinek van Istene; / bűne csupán a látható valóság; / mert rajta van a Mindenség Szeme, / elnézi őt, az Öröklét lakosát.*” Itt a „Mindenség

Szeme” bizonyosan Isten metaforája, hiszen e verskezdet, mint kimutatták, a 146. zsoltár 5–6. sorának Szenci Molnár Albert általi fordítására utal („*Boldog az, kinek oltalma / Az Jákobnak istene*”),⁴¹ márpedig annak előző szakasza a világi hatalmasságokba vetett remény hiú voltáról, a fejedelmek hamuvá levéséről beszélt, ezzel szemben erősítve, hogy „*Boldog [...] Az kinek mindenekben / Reménysége az Isten*”, merthogy „*az Ur Isten*” gyámolítja a rászorulókat, jövevényeket és árvákat, „*Kegyessen rájoc teként*”.⁴² Részben talán a zsoltárihletről is fakad, hogy az isteni figyelem általi számon tartatás vágya ebben a költeményben még az Istent nem lelő későbbi versszakok során sem kap ironikus utóöngét. A költemény végső, immár cím nélküli, 1936 decemberében közlésre szánt (végül nem közölt) változatában, melyben az istenhit már kifejezetten önámításnak minősül („*Boldog hazug, kinek van istene, [...] Én nem leltem szívémben, sem az égben*”), s már a „*Mindenség Szeme*” is elveszíti nagy kezdőbetűit, sőt szinte minden ironikusan visszajára fordul, a kozmikus szem általi nézettség még mindig tárgya marad a leküzdhetetlen vágyakozásnak: „*Boldog hazug – értetlen szelleme / a meg nem fogant, ártatlan valóság; / pihen rajta a mindenség szeme, / bámulja őt, az öröklét lakosát.*” Míg a boldog önámítót néző Isten, „*ki rettenetes, de maga a jóság*”, büntetni is kiszámíthatóan büntetne, a költemény végén felidézett anyai tekintet és/vagy büntetés esendően önellentmondásos, s ennek gyermeki fájdalját a hajdani lopás megbüntetéséről szóló sor változatainak egymásutánja megrendítőbben érzékelteti, mint közülük bármelyik tehetné: „*anyámmal, aki lágy szemével vert meg*”, „*anyámmal, ki lágy tekintettel vert meg*”, „*kit jámbor anyám vastag bottal vert meg*”, „*kit édes anyám vastag bottal vert meg*”, „*kit édesanyám bottal azért vert meg*”, „*kit édesanyám, szegény, azért vert meg*”, „*kit más-gyötörte anyám azért vert meg*”.⁴³ (Ahogy itt éppen a szem, majd tekintet helyére kerül a vastag bot, az önmagában is sokat elárul *surveiller* és *punir* lélektani összefüggéséből; még jelentősebb, hogy mire a végső sorváltozathoz érünk, az anyai tett utólagos fölmentése kiszorítja mindkettőt.) Hogy itt a lírai alany miért vágyakozik olyan erősen a Mindenség Szemének tekintetére, azt talán a költő AZ ISTEN ITT ÁLLT A HÁTAM MÖGÖTT... kezdetű, 1937 őszére datálható⁴⁴ verséből érthetjük meg, amelyben ismét maga Isten néz le az emberre, s bár nem tesz mást, ebből buzdítást lehet meríteni: „*Négykézláb másztam. Álló Istenem / lenézett rám és nem emelt föl engem. / Ez a szabadság adta értenem, / hogy lesz még erő, lábraállni, bennem.*” Ehhez a tekintethez képest lett végképp elviselhetetlen a hatóság általi felügyelet, s e tekintet ilyen értelmezése („*Úgy segített, hogy nem segíthetett*”) végső soron a theodicea Istent igazoló hagyományából származik, amelyet viszont éppen JÓB KÖNYVÉ-re szokás visszavezetni mint az isteni igazságosság perújrafelvételeinek nagy ősmintájára, filozófiai, teológiai és hermeneutikai vonatkozásaiban egyaránt.⁴⁵

(Folytatása következik.)

Jegyzetek

1. Szabolcsi Miklós: KÉSZ A LETTÁR: JÓZSEF ATTILA ÉLETE ÉS PÁLYÁJA 1930–1937, Akadémiai, 1998 (a továbbiakban: SZABOLCSI 1998), 536; JÓZSEF ATTILA ÖSSZES VERSEI: KRITIKAI KIADÁS, közléteszi Stoll Béla, I–III, Balassi, 2005 (a továbbiakban: STOLL 2005), III, 218–219; vö. Ignotus Pál: CSIPKERŐZSA: BUDAPESTI ÉS LONDONI EM-LÉKEK, s. a. r. Nagy Csaba, Múzsák, 1989 (a továbbiakban: IGNOTUS 1989), 231.
2. SZABOLCSI 1998, 536–537.
3. Jelenits István: REMEKMŰVET IDÉZÜNK. ILLYÉS GYULA: EGY MONDAT A ZSARNOKSÁGRÓL = UÓ: AZ ÉNEK VARÁZSA, *Új Ember*, 2000 (a továbbiakban: JELENITS 2000), 362; Domokos Máttyás: LELET-

MENTÉS: KÖNYVEK SORSA A „NEMLETEZŐ” CENZÚRA KORÁBAN 1948–1989, Osiris, 1996 (a továbbiakban: DOMOKOS 1996), 161.

4. Péter László: PÁRHUZAMOS VERSELEMZÉS, *Tiszatáj*, XVI. évf., 1987/5. (a továbbiakban: PÉTER 1987), 70–71.

5. Cs. Szabó László kéziratos naplójegyzete, PIM, feldolgozás alatt.

6. FÖL A SZÍVVEL...: AZ ISTENKERESŐ JÓZSEF ATTILA: VERSEK – TANULMÁNYOK, szerk. Sárközy Péter, Szent István Társulat, 2005 (a továbbiakban: SÁRKÖZY 2005), 145–168, illetve 169–185; VÉGES VÉGTÉLEN: ISTEN ÉLMÉNY ÉS ISTEN-HIÁNY A XX. SZÁZADI MAGYAR KÖLTÉSZETBEN, szerk. Finta Gábor, Sipos Lajos, Akadémiai, 2006 (a továbbiakban: FINTA–SIPOS 2006).

7. Scheiber Sándor: JÓZSEF ATTILA ISTENES VERSEINEK TÁRGY- ÉS KÉPZETTÖRTÉNETI HÁTTERE (1946), Melczer Tibor: „MINDENKOR IDEJÜK VAN A ZSOLTÁROKNAK” – SZENCI MOLNÁR ALBERT ÉS JÓZSEF ATTILA (1975) = SÁRKÖZY 2005, 145–168, illetve 169–185.

8. Váci Mihály: A PUSZTÁTÓL A FÓRUMIG. ARCKÉP ILLYÉS GYULÁRÓL – KÖZEL HAJÓIWA, ÖSSZEHOSONLÍTÁSOK NÉLKÜL (1963) = Uő: ÖSSZEGYŰJTÖTT MŰVEI, Magvető, 1979, 957.

9. Vö. SÁRKÖZY 2005, 27–119.

10. Illyés Gyula: MINDEN JÓ HATÁS: ERŐSÍTÉS = Uő: IRÁNYTŰVEL, I–II, Szépirodalmi, II, 649–650.

11. THE COMPLETE POETRY & PROSE OF WILLIAM BLAKE, ed. David V. Erdman, New York: Anchor Books, 1988³, 274.

12. Frye, Northrop: THE GREAT CODE: THE BIBLE AND LITERATURE, London, Melbourne, Henley: Routledge & Kegan Paul, 1982, xvi.

13. PÉTER 1987, 63.

14. Pomogáts Béla: ILLYÉS GYULA: EGY MONDAT A ZSARNOKSÁGRÓL, Uő: ÖTVENHAT CSILLAGA – EMLÉKEZÉSEK ÉS TANULMÁNYOK, Széphalom Könyvműhely, 2006, 224.

15. PÉTER 1987, 63–73.

16. Scheiber Sándor: JÓZSEF ATTILA ISTENES VERSEINEK TÁRGY- ÉS KÉPZETTÖRTÉNETI HÁTTERE = SÁRKÖZY 2005, 149.

17. Ha külön nem jelölöm, a bibliai idézetek lelhelye: SZENT BIBLIA, AZAZ ISTENNEK Ó ÉS ÚJ TESTAMENTOMÁBAN FOGLALTATOTT EGÉSZ SZENT ÍRÁS, ford. Károli Gáspár, Boldog Élet Alapítvány, 2002.

18. Sárközy Péter: „KITÉRÍTENEK ÚGYIS”: JÓZSEF ATTILA KÉSEI KÖLTÉSZETE, Argumentum, 1996 (a továbbiakban: SÁRKÖZY 1996), 157; vö. STOLL 2005, III, 218.

19. IGNOTUS 1989, 232; SZABOLCSI 1998, 536; STOLL 2005, III, 219.

20. A MAGYAR NYELV ÉRTELMEZŐ SZÓTÁRA, I–VII, főszerk. Bárczi Géza és Országh László, Akadémiai, 1978–1980, V, 807.

21. IGNOTUS 1989, 231–232.

22. Turán Tamás: KÉPFOGYATKOZÁS: VÁZLAT AZ IKONOFÓBIA TÖRTÉNETÉRŐL A RABBINIKUS HAGYOMÁNYBAN = Roskó Gábor–Turán Tamás: KÉPFOGYATKOZÁS, Akadémiai, 2004, 95.

23. Jean-Paul Sartre: A LÉT ÉS A SEMMI. EGY FENOMENOLÓGIAI ONTOLÓGIA VÁZLATA, ford. Seregi Tamás, L'Harmattan, Szegedi Tudományegyetem Filozófia Tanszék, Magyar Filozófiai Társaság, 2006 (a továbbiakban: SARTRE 2006), 319. Erre a fejezetre (A TEKINTET) Angyalosi Gergely hívta fel a figyelmemet, ezúton köszönöm neki.

24. Jean-Paul Sartre: L'ÊTRE ET LE NÉANT. ESSAI D'ONTOLOGIE PHÉNOMÉNOLOGIQUE, Paris, Gallimard, 1976 [1943], 303–304.

25. SARTRE 2006, 319.

26. SARTRE 2006, 320.

27. Vö. Kocziszky Éva: A KÉZ ÉS A ZSIGEREK, AVAGY A TESTI SZENVEDÉS ÉS A BŰN A „JÓB KÖNYVÉ”-BEN, *Holmi*, XVI. évf., 2004/9, 1070–1079.

28. SARTRE 2006, 319, 323, 325–327.

29. Foucault, Michel: L'OEIL DU POUVOIR = Foucault, Michel: DITS ET ECRITS, 1954–1988, I–IV, eds. Defert, Daniel; Ewald, François; Lagrange, Jacques, Paris, Gallimard, 1994 (a továbbiakban: FOUCAULT 1954–1988), II, 195. Magyarul: Michel Foucault: A HATALOM SZEME (BESZÉLGETÉS J.–P. BARROU-VAL ÉS M. PERROT-VAL), ford. Romhányi Török Gábor, 2000, 1996/10, 3–9.

30. Foucault, Michel: L'OEIL DU POUVOIR = FOUCAULT 1954–1988, II, 195.

31. *Ibid.* = FOUCAULT 1954–1988, II, 192–201.

32. *Ibid.* = FOUCAULT 1954–1988, II, 201.

33. *Ibid.* = FOUCAULT 1954–1988, II, 201.

34. *Ibid.* = FOUCAULT 1954–1988, II, 200.

35. Kemény Zsigmond: KLASSZICIZMUS ÉS ROMANTICIZMUS = Kemény Zsigmond: ÉLET ÉS IRODALOM: TANULMÁNYOK, szerk. Tóth Gyula, Szépirodalmi, 1971, 399–400.

36. Fénymásolata az Illyés Archívumban, feldolgozás alatt, leltári száma még nincs. Ezúton köszönöm Illyés Máriának, valamint az Archívum munkatársainak, főként Stauder Máriának és Benda Mihálynak a kutatásaimhoz nyújtott segítséget.

37. *Élet és Irodalom*, XXXVI. évf., 1992/44. sz., október 30., 10.

38. Vö. Péter 1987, 67.

39. Harmat Béla: A VERS UTÓÉLETE, *Érdi Újság*, II. évf. 1992/25. sz., október 22., 2.

40. Az Illyés Archívumban található, feldolgozás alatt, leltári száma még nincs.

41. Melcer Tibor: „MINDENKOR IDEJÜK VAN A ZSOLTÁROKNAK” – SZENCI MOLNÁR ALBERT ÉS JÓZSEF ATTILA = SÁRKÖZY 2005, 176.

42. SZENCI MOLNÁR ALBERT KÖLTŐI MŰVEI, s. a. t. Stoll Béla, 1971 (RÉGI MAGYAR KÖLTŐK TÁRA XVII. SZÁZAD, 6.), 326–328.

43. STOLL 2005, II, 298–299.

44. Vö. STOLL 2005, II, 499, III, 251–254.

45. Vö. Jauss, Hans Robert: *ÄSTHETISCHE ERFAHRUNG UND LITERARISCHE HERMENEUTIK*, Frankfurt am Main, Suhrkamp, 1997, 450–466.

Bogdán László

BOLYONGÁSOK A DALMÁT SZIGETVILÁGBAN

Ricardo Reis tahiti fekete füzetéből

Az Adria szirénje

Az adriai tenger szirénája címmel írt egy nagy magyar költő, bizonyos Zrínyi Miklós verseket hajdanán, amikor még Velence gályái uralták a kék tengert és a dözse gyűrűt dobott a vízbe, habokat udvarolva. *Eljegyziünk téged tengerünk, uralmunk valódi s örök jelképeként. És gyűrűjét a kéklő habokba hajította.* Vajon írt erről Zrínyi? Hadvezér is volt, bátor, számos csatában győztes, pengette lantját, kardját rettegte a pogány. Egy vadászon halt meg. Vesztét vadkan okozta, vagy orgyilkos golyója? Ahogyan rebesgették. Ki tudhatja ma már? Verseiben a sírja. Verssorok között bolyong. Vonzó és dacos szellem. Állítólag őseről írt terjedelmes eposzt. Kezében kivont karddal rohant ki Szigetvárból, a halált választotta, de meg nem adta magát. Nevével bátorságát is örökölte, mondták. Talán ezért jelent meg előtte a sziréna? Az Adria szirénje. Mi is láttuk, emlékszel? A dözse gyűrűi ragyogtak ujjain. Delfinek között úszkált. Vörös haja uszályként követte, s férfi módra hágtat meg a hullámot. Hullámokon lovagolt. A vén kalóz megijedt, és hányt a keresztet. „Kik maguk, Reis úr, mondja?